

Sajtókamara és „nemzeti közvélemény”

A második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) után megalakult Országos Magyar Sajtókamara (OMS) dicstelen története 1939. június 23-án kezdődött, és öt év múlva, 1944 őszén már véget is ért. Ha úgy vesszük, rövid közjáték volt csupán a magyar sajtó közel két és fél évszázados történetében. Ezt tükrözi, hogy 2016-ban megjelent sajtótörténeti összefoglaló¹ is csak viszonylag röviden foglalkozik vele.

1939. szeptember elsejétől kezdve újságban csak az publikálhatott, aki az OMS tagja volt. A felvételre jelentkezőket a következő kategóriákba sorolták: „nem zsidó”, „korlátozott zsidó”, „zsidó”, „kedvezményezett zsidó”. Az OMS-t létrehozó törvény szerint „lap kiadója, szerkesztője vagy a lapnak állandó munkaviszonyban álló munkatársa csak az lehet, aki a sajtókamara tagja”. Megszabták azt is, hogy a kamara tagjainak maximum 20%-a lehet zsidó származású. (Ezt 1939 decemberében már 6%-ra csökkentették.) Egyúttal miniszterelnöki engedélyhez kötötték az újságok megjelenését. 1939 folyamán 411 sajtóorgánum szűnt meg. A kamara júniusi indulásakor 1572 taggal rendelkezett, közben 1863 kérelmet utasítottak el. Miniszteri rendeletben is rögzítették, hogy 1939. szeptember 1-jétől csak kamarai tagok végezhetnek bármilyen újságírói munkát. Ekkor, a háború kitörése miatt, hivatalosan bevezették a cenzúrát is.

A kamara tevékenységének egyik leglátványosabb következménye a befolyásos Est-konzern szétverése volt. Gombaszögi Frida színésznőnek, az alapító tulajdonos Miklós Andor özvegyének havi háromezer pengő járadék és néhány részvény fejében át kellett adnia az államnak az egész sajtóbirodalmat. A legrégebbi, legszínvonalasabb magyar napilapot, a *Pesti Naplót* megszüntették, a *Magyarországból* és a *Pestre* átnevezett *Az Estből* pedig a kormányt támogató újságokat csináltak. A Sajtókamara tevékenysége a zsidók kiszorítása mellett nagyrészt jobboldali, németbarát propagandatevékenységből állt, amit a kormányzat jóléti intézkedésekkel honorált, többek között újságírói minimálbéreket állapítottak meg. Azután, hogy Magyarország a hitleri Németországhoz

PELLE JÁNOS (1950) író, történész.

csatlakozva belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a kamara feladata lett a haditudósítók kiválasztása és kiküldése is.

1939 és 1944 között a magyar társadalmat átítatta a radikális nacionalizmus és az antiszemitizmus. A kilátástalan háborúba sodródó országban fellazultak az erkölcsi normák, és a kortársak többsége passzívan tudomásul vette a holokausztot, a modern magyar történelem legsúlyosabb kollektív tragédiáját. Ebben az OMS, mint a magyar sajtó totális ellenőrzésére létrehozott szervezet meghatározó szerepet játszott, és ez a bűne nagyobb volt még annál is, mint hogy tisztségviselői a halálba küldték pályatársaikat.

Hogyan hatott a korabeli közvéleményre az Est-konzern lapjainak (*Pesti Napló, Magyarország, Az Est*) felszámolása és a zsidó, illetve zsidó származású újságírók eltiltása foglalkozásuk gyakorlásától? Hogyan jött létre, s vált szinte egyeduralmukodóvá már 1941. június 22-e, a Szovjetunió elleni német támadás megindulása után a politikusok számára állandó hivatkozási alapot nyújtó „nemzeti közvélemény”, melynek kialakítása és megszilárdítása az OMS legfontosabb törekvése volt? Miért nem volt fogékony a korabeli magyar társadalom a katasztrófába vezető hivatalos politika reális érvekre alapozott ellenzéki bírálatára, melyet a náci Németországgal szövetséges országokban egyedülálló módon megjelenő ellenzéki lapok a háborús cenzúra viszonyai között, de mégis csak közvetítettek?

Nehéz egyértelmű választ adni a felvetett kérdésekre, ugyanis 1939 és 1944 között több, egymással összefüggő tényező befolyásolta a sajtó viszonyait. Egyrészt a legtájékozottabb, idegen nyelveket beszélő zsidó újságírók többségét eltiltották foglalkozásuk gyakorlásától, azáltal, hogy nem vették be őket a Sajtókamarába, illetve be sem adták a jelentkezésüket. Ennél is jobban torzította a tájékoztatást, hogy a legnagyobb példányszámban megjelenő kormánypárti és jobboldali ellenzéki lapok nemcsak egyoldalú és torz információkat közöltek a náci Németországról és hadseregének sikereiről, de az érvényes törvényekre hivatkozva útszéli hangnemben támadták a zsidóságot és az általuk olvasott újságokat. Az antiszemita uszítást a baloldali és liberális ellenzék lapjai, de az engedélyezett zsidó (felekezeti) sajtó sem ellensúlyozhatta, állításait nem cáfolhatta.

Az 1939. szeptember elsejétől bevezetett, majd újabb intézkedésekkel tovább erősített cenzúra bonyolult és nehezen kijátszható rendszert alkotott, valósággal gúzsba kötötte a nyilvánosságot. „A második világháború kezdete, 1939. szeptember 1-je után a korábbiak után ismét korlátozás bevezetését hozta: Teleki Pál miniszterelnök bejelentette a kivételes állapotot, ami többek között a sajtócenzúra ismételt bevezetését és a lapok terjedelmének csökkentését jelentette. A 8310/1939. ME rendelet szerint megszűnt a lapengedély nélküli sajtótermékek kiadási lehetősége is, vagyis szűkült a hurok a független törekvések és az illegális kiadványok körül. [...] Végül az 1940. augusztus 28-án kiadott 5555. kormányrendelet az összes sajtótermékre kiterjesztette a cenzúrát, s a cenzúrabizottságba az ügyészség képviselőin a Miniszterelnökség, a honvédelmi,

a pénzügyi, a külügyi tárcák és a vezérkar képviselőit ültette. A vidéki sajtó cenzúrahatóságát a helyi ügyészségek a rendőrséggel együtt alkották. Az 1930-as évek végétől, Imrédy Béla, majd Teleki Pál miniszterelnöksége alatt megjelent a sajtóirányítás a sajtó kezelése terén is. A miniszterelnökségi sajtóosztály Kolosváry-Borcsa Mihály, Thuránszky László, majd Dulin Elek vezetésével a náci-barát sajtóirányítást képviselte, viszont a Külügyminisztérium sajtóosztálya a magyar sajtó legalább olyan mérvű többszínűségének, alkalmi liberalizmusának és óvatos náciellenességének a megőrzésén fáradozott, hogy szükség esetén felmutassa az angolszász hatalmaknak.”²

A háborús cenzúra bevezetésének közvetlen előzménye 1939 nyarán Lajos Iván történész „Szürke könyvének” megjelenése, a rá zúduló koncentrált sajtótámadás és a parlamenti botrány volt. A Pécssett megjelenő könyv vagy inkább hosszabb brosúra ezt a címet viselte: Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében. Lajos Iván amellet érvelt, hogy ha Hitler kirobbantja a világborút, el fogja azt veszíteni. Mivel könyve még békeidőben, két hónappal a Lengyelország elleni német támadás előtt jelent meg, Teleki Pál miniszterelnöknek és kormányának nem kellett volna engednie a „nemzeti közvélemény” nyomásának. Ekkor Magyarországot még nem fűzte politikai vagy katonai szövetség Németországhoz.

A miniszterelnök mégis védekezni kényszerült, azután, hogy Milotay István 1939. július 7-én A „leleplezett” Németország címmel két kolumnás cikkben támadta meg Lajos Ivánt az *Új Magyarországnak* „Alig múlik el nap, hogy telefonon fel ne hívnának ismeretlen érdeklődők, hogy mit szólnak hozzá, miért nem foglalkozunk vele. Úgy látszik, mondják egyesek, nem tudunk mit felelni meggyőző állításaira. Ez a füzet, írja egyik névtelen olvasónk, halálos dőfést ad a németbódulatba esett hetvenkedésnek.” Milotayhoz csatlakozott a legnagyobb példányszámú kormánypárti napilap, a *Függetlenség* július 7-én, azt állítva, hogy a Szürke Könyv „alkalmas eszköz arra, hogy a német háborús lehetőségek sikerébe vetett hitet megingassa és a német birodalommal való politikai barátkozástól hazájukat féltő embereket elriasszon.” Ezután jelent meg Hubay Kálmán terjedelmes cikke Szürke könyvek, gonosz szándékok címmel az *Új Magyarországnak* július 23-ai számában.

A nyilas Rátz Kálmán július 29-én vonta kérdőre a miniszterelnököt a képviselőházban „az ellenséges külső és belső propaganda tárgyában”. „Hajlandó-e a miniszterelnök úr intézkedni, hogy Magyarországon belül is megszűnjön a romboló hatású propaganda, amely alkalmas a szövetséges és baráti országok erejébe, valamint a saját erőnkbe vetett bizalom és hit megrendítésére?”

„T. Ház! Nem az a rettenetes ebben a könyvben, hogy itt destruál, hogy rendíti a hitet a szövetséges hatalmak erejében, ezáltal csökkenti a saját erőnkbe vetett hitet és önbizalmat, ami már tulajdonképpen egy háborús propagandának a bevezetője. Ettől eltekintve, elképesztő politikai és jogi szempontból, hogy ez a könyv hat hétig cirkulálhatott Magyarországon, és sok tízezres kiadást érhetett meg...”

Teleki Pál válasza: „Végül arra a kérdésre válaszolok, hogy hajlandó vagyok-e intézkedni, hogy Magyarországon belül is megszűnjék a romboló hatású propaganda, amely a szövetséges és baráti országok erejébe, valamint a saját erőnkbe vetett bizalom és hit megrendítésére alkalmas. Igenis, hajlandó vagyok, sőt fokozatosan mind erélyesebb, és ha kell a legerélyesebb rendszabályokat is hajlandó vagyok életbe léptetni mindenféle romboló hatású belső propaganda megszüntetésére. (Élénk helyeslés és taps a jobb- és baloldalon.)

Így például a képviselő úr kitért egy könyvre, Lajos Iván könyvére és kifogásolta, hogy későn történtek vele szemben intézkedések. (Meizler Károly: Hát igen!) *Talán méltóztassék felvilágosító szavaimat megvárni.* Mihelyt a könyv megjelent, kértem a német követ urat (Zaj. – Rátz Kálmán: *Halljuk a miniszterelnök urat!*), legyen a segítségemre abban, hogy eljárhassak a könyv ellen, mégpedig azzal, hogy kapjak információt arról, mennyiben tartalmaz ez a röpirat hamis citátumokat, illetőleg olyan citátumokat... (Meizler Károly: *Az első betűtől az utolsóig hamis!* – Zaj a baloldalon. – Meizler Károly: *Az a baj, hogy itt is védik ezt a könyvet!* – Horváth Zoltán: *A magyar függetlenséget védjük!* – Meizler Károly: *De ne ezen a könyvön keresztül!* – Horváth Zoltán: *Mindenütt a magyar függetlenséget védjük!* – Egy hang a szélsőbaloldalon: *Ott leszünk mi is!* – Zaj.)⁷³

Elképzelhető, hogy a későbbiekben, különösen 1941. június 22-e, a Szovjetunió elleni német támadás megindulása után mennyire éberem ügyelt a cenzúra arra, hogy a hazai újságok a háborús híreket a „német szempontból” mutassák be, egyszersmind az olvasók elvárásai szerint tálalják. Mégis, a baloldali és polgári ellenzék lapjai, elsősorban a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* a „sorok között” érzékeltetni tudták, hogy a háború menete 1942 őszétől kezdve megfordult, amiről közönségük az angol rádió, a BBC magyar adásaiból is értesült.

Ugyanakkor a „zsidókérdésben” elfojtottak minden kritikus hangot, pedig a kormányajtó és a jobboldali ellenzéki lapok akadálytalanul ápolták és erősítették a „nemzeti közvélemény” antiszemitizmusát. A cenzúra lehetetlenné tette, hogy a megmaradt polgári és baloldali lapok, melyek jóval kisebb példányszámban jelentek meg, mint a jobboldaliak (pl. a *8 órai újság*, az *Esti Kurír*, a *Magyar Nemzet*, a *Pesti Hírlap* vagy a *Népszava*) hírt adjanak, illetve együttérzést ébresszenek a diszkrimináció sújtotta, munkaszolgálatra kényszerített és nyomorba taszított magyar zsidók iránt. Az említett lapok még burkoltan sem adhattak hírt a holokausztról, mivel az Magyarország szövetségesét, a náci Németországot negatív színben tüntette volna fel. Erre a cenzúra gondosan ügyelt, ilyen cikkek a zsidók által írt és zsidók által olvasott, 1944 márciusáig megjelenő *Családi Lapokban* sem szerepelhettek. (Más kérdés, hogy az európai zsidók sorsáról politikai okokból a londoni rádió is hallgatott, adásaiban ez nem volt „téma”)

A „nemzeti közvélemény” fundamentuma az irreálisra növesztett, irredenta nacionalizmus és a radikális antiszemitizmus volt. Ezek a világnézeti alapok az elvesztett első világháború után szilárdultak meg a „keresztény-nemzeti

középosztály” aktívan politizáló csoportjaiban, de Adolf Hitler németországi hatalomra jutása és a nemzetiszocialista rendszer megszilárdulása után ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak a magyar társadalom jelentős részére. A náci rezsim sikerei 1938 és 1941 között lehetővé tették a Magyarország területi revíziós igényeinek kielégítését, zsidóellenes politikája (mely ekkor még nem tartalmazta „a zsidókérdés végleges megoldását”, de már előre vetítette a holokausztot) pedig ösztönzően hatott a magyarországi zsidóellenes törvénykezésre. Mindez a sajtó közvetítésével antiszemita irányba befolyásolta, „nemzetivé” formálta és radikalizálta a közvéleményt. Ami erősen hatott a M. kir. Honvédség vezetésére, parancsnoki karára, a csendőrségre és a rendőrségre, főként az idegenrendészetre, mely külön, a Belügyminisztériumtól független hatóságként működött, továbbá az országos és helyi közigazgatásra. (Ez azután tragikus következményekkel járt 1944-ben.)

Az eltorzult „nemzeti közvélemény” hitelesen tükröződik Zsindely Ferenc nemrég megjelent naplójában.⁴

Szerzője nem utólagos, a saját pályáját igazoló visszaemlékezést írt, mint a korszak számos közéleti személyisége, hanem naplót, vagyis aznapi politikai eseményekre reagált, világnézete és politikai felfogása szerint. Nem volt jelentős, önállóan gondolkodó politikus, sokkal tisztábban látott a felesége, az önálló művészként is figyelemre méltó Tüdös Klára, aki a kritikus 1944-es esztendőben megóvta attól, hogy az április 15-én államtitkári címmel felruházott kormánybiztossá kinevezett Kolosváry-Borcsához hasonlóan a Népbíróság előtt végezze. Erre komoly esélye volt, hiszen a Miniszterelnökség sajtóügyekért is felelős államtitkáráként szoros kapcsolatban állt a sajtókamarával, nemcsak Teleki Pál, de Bárdossy László miniszterelnöksége alatt is. (Kállay Miklós távolította el ebből a pozícióból úgy, hogy „felfelé buktatta”, kereskedelemügyi miniszterré nevezte ki.)

Zsindely Ferenc a „nemzeti közvélemény” alakítója és képviselője volt. Ahogy naplójának kiadója jellemzi, „a Horthy-korszak főtisztviselőjének prototípusa: köznemesi származású jogász, első világháborús tüzértiszt, antibolsevik, németbarát és antiszemita.” Naplója tükrözi a „keresztény-nemzeti középosztály” felfogását Hitlerről és a „zsidókérdésről”. Ezt a nagy példányszámban megjelenő újságok, mindenekelőtt a Kolosváry-Borcsa által szerkesztett, kormánypárti *Függetlenség*, a nagy példányszámú kormánypárti napilap, Imrédy Béla sajtója, a *Magyarság*, az *Új Magyarság*, az *Egyedül Vagyunk*, a *Magyar Futár* továbbá a nyilas szellemű, sikeres bulvárlap, a *Pesti Újság* és a többi nyilas újság népszerűsítették és „gyökereztettek meg” a közvéleményben. Ezeknek az újságoknak a főszerkesztői, így Kolosváry-Borcsa Mihály, Hubay Kálmán, Milotay István, Rajniss Ferenc, Meizler-Maróthy Károly, Rátz Kálmán, Oláh György egyszerű parlamenti képviselők is voltak, befolyásolták a „nemzeti közvéleményt”, és a nevében léptek fel a parlamentben. Tagadhatatlan, hogy jelentős tömegek álltak mögöttük, elsősorban azért, mert kifejezték és egyben legitimálták a korabeli magyar társadalom tudatának mélyén lappangó előítéleteket, és manipulálták

a tömegek szorongását a jövőtől. Az általuk közvetített, illúziókra és vágyvezérelt gondolkodásra épülő érvrendszert nevezi Bibó István „hamis realizmusnak”, szembeállítva azt a közelgő kollektív katasztrófára koncentráló „túlfeszített lényeglátással”.

Kolosváry-Borcsa nácibarát és antiszemita lapja formailag kormánypárti volt, és címlapján ez a Széchenyi idézet volt olvasható: „Mindenekelőtt áll előttem a hűség fajtámhoz.” Az olcsó áru, kormánysszubszenciával 1937 óta megjelenő *Függetlenség* 1940-ben még 120 000 példányban kelt el, 1944-ben viszont már 400 000-ban. A *Pesti Újság*ot a betiltásáig, 1943 májusáig 200 000 példányban nyomták. A magyar társadalom többsége e lapok, és hasonló irányzatú többi újság hatására fogadta el, hogy a náci Németország a Szovjetunió megtámadása után „erkölcsi alapon” áll. Mivel Hitler az „európai civilizáció védelmében, a barbarizmus ellen” harcol, így Magyarországnak nincs más választása, mint hogy feltétel nélkül kitarson mellette.

Zsindely egyetértett a hozzá hasonló társadalmi háttérű Kolosváry-Borcsával, aki kijelentette, hogy a Sajtókamara működése szorosán kötődik a „zsidókérdés” megoldásához. „A második zsidótörvény, ha a felsőház által beiktatott módosítások sok tekintetben nem is engedték érvényesülni eredeti intencióit, újabb erőteljes lépést jelentett a zsidóság visszaszorításában és a magyar szellemi élet felszabadításában. A kiegészítő rendeletek és novelláris intézkedések egyaránt egy cél felé utalnak, s ez a zsidóság teljes disszimilálása és kiküszöbölése a nemzet testéből. Ez azonban már a jelen, amelyben küzdve és reménykedve élünk, vállalva az új világháború terhét és kockázatát, amit a zsidóság zúdított az emberségre európai pozíciójának visszaszerzése céljából”, írta *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című, 1943-ban megjelent könyvében, mely a könyvtárakból kitiltandó zsidó szerzők munkáinak terjedelmes listáját közölte.⁵

A „nemzeti közvélemény” kialakítása tudatos program eredménye volt, ahogy ezt az OMS folyóirata, a *Magyar Sajtó* 1940. március 14-ei számában közölte *Új közvélemény felé* című hosszabb cikk kifejti. „Az dominál a tömegek felett, az hallatja a szavát, akinek van hatalma, ereje és cselekvőképessége. Erőforrásai mélyen lenyúlnak a tudatalattiba, ahol bő tápteret nyernek C. G. Jung személytelen, azaz 'kollektív tudatalattijában'. Jung ugyanis a személyes tudatalattin kívül feltételez egy személytelen vagy személy feletti, úgynevezett 'kollektív tudatalattit', amely a faj ősképeit tartalmazza. Ezek az ősképek 'évmilliók tapasztalatainak lecsapódásaként' maradtak meg, és a fantázia tápláló elemeivé váltak. Nagyon kell vigyázni tehát az újságírónak, amikor a 'közvéleményre' hivatkozik, és igyekszik állításainak szilárdabb alapot biztosítani. Homályos és durva szálakból átszótt hatalom ez, amelynek kiszolgálása nagyon kevésbé szolgálja az értelmi meggyőződést. A toll építő és nevelő munkása akkor fejthet ki hatásos munkát, ha nem társadalmi rétegek kívánsága szerint szolgálja a közvéleményt, nem jelszavak szolgájaként teszi a tömegek akcióképességét, hanem lenyúl az ősibe, a faj lelkébe, elvezet a szellemi értékek gyűjtéséhez, a faj millióit gondolkodásra képesíti, értelmi síkon indít harcot a lelkek bevételéért a faji

jellemvonások kihangsúlyozott figyelembevételével hozza meg ítéleteit. Minden nemzetnek, minden népnek megvan a maga kollektív jellemvonása. Annak ismerete, átélése, az Énnel való együttgyökerezése nélkül csak tömeghangulatot kelthetünk igazi közvélemény helyett.”⁶

A tömeglélektani szempontból figyelemre méltóan megalapozott, és a Gáspár Jenő OMS főtitkár szerkesztésében megjelenő *Magyar Sajtó* hasábjain megjelent írásoknál színvonalasabb cikk szerzője, Z. Szabó László a Nemzeti Munkaközpont titkára volt, aki később Matolcsy Mátyás *Új Európa* című nemzetiszocialista folyóiratának lett a helyettes szerkesztője.⁷

Érdemes itt megjegyezni, hogy az 1933-ban alapított és 1944-ig fennálló, a Nemzeti Egység Pártjához, majd a Magyar Élet Pártjához kötődő Nemzeti Munkaközpont elnöke Gömbös Gyula „harcostársa”, Marton Béla volt. A Nemzeti Munkaközpont antiszemita és nacionalista hetilapot is megjelentetett *Új Magyar Munkás* címmel, és a nagy példányszámban kiadott újság hatott a hadiüzemek munkásaira, Csepelen és Diósgyőrben is. A tömegek szorongását és agresszióját, elfojtott vágyait tudatosan kiaknázó politikai propagandáról találóan írja Erős Ferenc: „A hatalomra törő és a hatalomra került fasizmus között az egyik lényegi különbség éppen az, hogy az utóbbi az ideológiát a gyakorlatban is megvalósítja – ennek következménye egy olyan fiktív valóság, amelyben nem a propaganda igazodik a tényekhez, hanem a tények a propagandához.”⁸

Az 1939-től Magyarországon dominánssá váló „nemzeti közvélemény” magáévá tette azt a felfogást, hogy a „zsidókérdés” lényege a „mi” és „az ők” közötti kibékíthetetlen ellentét, ami az emberi természet minden területén érezhető. A bipoláris és totálisan antiszemita retorika a társadalmi tudatban rövid idő után „önjáróvá” vált. Az OMS-hez tartozó újságírók úgy írtak a zsidókról, hogy szinte minden megjelent anyaguk képes volt mozgósítani az előzőleg kialakult előítélet-rendszer összes elemét. Ezt a mechanizmust tanulmányozhatjuk a Meizler-Maróthy Károly sikeres nyílas bulvárlapjának, a *Pesti Újságnak* a cikkein is. Ez a sikereinek tetőpontján 200 ezer eladott példánnyal büszkélkedő lap már 1941 tavaszán meghirdette, hogy „Zsidómentes Magyarországért” harcol. (1943 májusában Kállay Miklós miniszterelnök „kormányzósértésre” hivatkozva betiltatta, mert az uszítását Horthy Miklós is megelégtelte.)

A *Pesti Újság*, az 1939. szeptembertől megjelenő újságok többségéhez hasonlóan a magyarok és a zsidók lelki adottságait és tetteit tudatosan szembeállította, ami minden, a témával foglalkozó cikkben megjelent, és beépült a „nemzeti közvéleménybe”. A sajtó az állandóan napirenden tartott zsidó ellenségkép negatív vonásait szembeállította a magyarság első oszlopban felsorolt, idealizált tulajdonságaival.

Lelki adottságok

tisztaság	szenny, romlottság
egészséges lélek	beteg lélek
szeretet	gyűlölet
hit	materializmus
jóhiszeműség	cinizmus
közösségi érzés	egoizmus
családszeretet	bujálkodás
hűség, tisztesség	csalárdság
igazmondás	hazugság
becsület	aljasság
egyenes beszéd	rabulisztika, hátsó szándék
kreativitás	utánzás

Tettek

építés	rombolás
értékteremtés	élősködés
tisztes haszon	uzsora, üzérkedés
dolgosság, szorgalom	henyélés
földhöz, anyaghoz közelség	elvont tranzakciók
nagylelkűség, önzetlenség	haszonlesés, furfang
lemondás, kitartás	élvezetek
harc	megfutamodás
hősiesség	gyávaság
edzettség	elpuhultság
erő	ravaszság
önfeláldozás, bajtársiasság	árulás ⁹

Ernst Simmel amerikai emigráns német pszichológus szerint „egy antiszemita mindig abból indul ki, hogy a zsidók rosszindulattal vannak a nem zsidókkal szemben, ezért kell üldözni őket. A zsidók elleni gyűlöletet három dolog hajtja: valóságvesztés (menekülés a realitástól), érvessztés (az én értékének válsága), és az illuzórikus eszmék (mindenért a zsidók a felelősek) tömegőrületté válása.”¹⁰

Magyarországon 1939–40-ben még csak a fanatikus nyilasokra volt jellemző az antiszemita tömegpszichózis, az a fajta kollektív paranoia, mely lehetővé teszi, hogy a primitív gyűlöletimpulzusokat a zsidókra vetítsék. Számuk azonban az idő múlásával és a náci Németország katonai sikersorozatának lezárultával nem csökkent, hanem nőtt. A „zsidókérdés” radikális megoldásának követelését a cenzúra minden további nélkül átengedte, a „nemzeti közvélemény” szemében a nyilas fanatizmus legföljebb „túlzásba vitt heveskedésnek” számított.

Zsindely Ferenc a „mérsékelt antiszemiták” közé tartozott, aki ráadásul tisztában volt azzal, hogy a társadalmi rendszer ebben a formájában nem maradhat

fenn a világháború után. Ezért is keresett kapcsolatokat a baloldali ellenzékkel, és támogatta felesége kezdeményezésére a népi tehetségeket felkaroló, és kommunistákat is befogadó Györffy-kollégiumot. Nem volt nyilas, de már államtitkári beosztása miatt is közeli kapcsolatokat tartott fenn a szélsőjobboldali „véleményvezér” politikusokkal. Bizalmatlan volt a Kállay Miklóssal szemben, akiről már 1941. július elsejei naplóbejegyzésében ezt írja: „eszes, mulatságos, léha svihák”. Őt Horthy Bárdossy László leváltása után, 1942. március 10-én miniszterelnökké nevezte ki, és beszélt vele a politikai terveiről. Ezekről úgy vélekedett, hogy Kállay „hazudik, de a foga fehérjét mégis ki-kimutatja. Hogy az antiszemitizmus csak arra kell neki, eszközül, amíg a katonaságban és a közvéleményben bizalmat bír maga iránt kelteni. Ha azután ez az alap meglesz, akkor majd tisztán magyar politikát, sőt osztálypolitikát fog csinálni. Addig is a zsidókat úgy kenyerезi le, hogy a felelőtlen atrocitásokat nem tűri és a tyúkszemlépés ostoba politikájának véget vet. Fő célja, hogy fajtáját ezen a világégésen átmentse, és tudja, ehhez Teleki Pál önfeláldozó lelkiségére van szüksége.”¹¹

Zsindely Ferenc kormányzati pozíciójánál fogva tisztában volt zsidók sorsával a németek által megszállt területeken. De mert velük kapcsolatban magáévá tette a „nemzeti közvélemény” felfogását, azt, hogy előbb vagy utóbb „meg kell szabadulni tőlük”, a „zsidókérdést” minden erkölcsi vonatkozástól mentes technikai problémának tekintette. „A mai minisztertanácson elhatároztuk, hogy nem élünk azzal az ajánlattal, melyet a német katonák kínálnak, s mely szerint hajlandóak a galíciai származású munkaképes férfi zsidókat átvenni azzal a feltétellel, hogyha nem találják őket munkaképesnek, agyonlövik őket. Agyonlövik az asszonyokat és gyerekeket is, ha ilyet küldenénk. Végül persze a munkaképes férfiakat is agyonlőnék minden bizonnyal, ha már munkaképtelenné dolgoztatták őket. Becsületére válik a minisztertanácsnak, hogy egyhangúlag az ajánlat elutasítása mellett nyilatkozott. Hanem a németek? Mire mennek majd ezzel a kegyetlenkedésben hatóságilag kiképzett sok hóhérral a háború után? Ezekből rendes ember nem lesz soha. Ki kell majd őket is valahogyan irtani, ha ismét rendet akarnak” – olvasható 1942. május 12-ei naplóbejegyzésében.¹²

Zsindely, bár nem volt radikális antiszemita, vagyis visszariadt a tömeggyilkosság gondolatától, még a német megszállás után sem józanodott ki. Jogosnak tartotta Kállay Miklós eltávolítását a miniszterelnökségből „a zsidók tutujgatása” miatt, és szava sem volt arról, hogy a Gestapo letartóztatta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, akinek előzőleg elismerte a szellemi képességeit. 1944. június 11-ei bejegyzésében szenvtelenül számolt be arról, hogy Tatán a zsidók deportálása során „a 12 évesnél fiatalabb gyermekeket elvették szüleiktől és rettenetes jajveszékélés közben külön vagonba rakták. Az alja nép persze kigyúlt az állomásra az ingyen cirkusznak örülni.”¹³ Ez a szörnyű epizód eddig ismeretlen volt.

Zsindely előzőleg azt is fontolgatta, hogy kormányzati szerepet vállal, amiről feltehetőleg a felesége beszélte le. A történelem fintora, hogy Tüdös Klára alig két hónappal később megállapodott a svéd vöröskereszttel, hogy magyaros

stílusban épített, fényűző Sváb-hegyi villájukban gyermekotthont rendezzenek be. Ebben azután több mint száz zsidó gyerek élte meg a felszabadulást, de itt húzódott meg a kommunista Apró Antal és felesége is. Zsindely Ferenc mind ezt végignézte, de naplója szerint végig kertészkedett, szinte fel sem fogta, mi történik körülötte.

Zsindelyné Tüdös Klára az embermentésért halála után megkapta a jeruzsálemi Yad Vashem intézettől a „Világ igaza” kitüntetését. Az 1945 után is együtt maradó házaspár két tagjának eltérő pályafutása kiválóan alkalmas a paradox magyar história ellentmondásainak illusztrálására.

A harmincas években Európa-szerte, így Németországban és Magyarországon is, az „idegen zsidó” alakja egyértelmű, indoklásra már nem is szoruló el-lenszenvet váltott ki a többségi társadalmakban. Ez a gyűlöletes sztereotípi-a szinte már sátáni tulajdonságokat tartalmazott, alátámasztotta az állampolgár-sággal rendelkező zsidók jogainak korlátozását is, arra hivatkozva, hogy bár annak az országnak a polgárai, melyben élnek, eredendő „idegenségüket” soha nem vetközték le.

A „zsidó veszély”, amely addig gazdasági és társadalmi fenyegetésként ha-tott a köztudatra, a két világháború között már a bolsevista politikai forradalom rémét is felidézte. A politikai pártok és a közvéleményt befolyásoló társadalmi szervezetek elvárták az államhatalomtól, hogy tegyen hatékony lépéseket az idegen zsidók beözönlése ellen, illetve utasítsa ki a már megtelepedetteket. Ez történt Franciaországban Hitler hatalomra jutása után, amikor még a francia állampolgárságú zsidók közössége sem állt ki egységesen a nagyszámú „hon-talan” – elsősorban Németországból és a kelet-európai országokból menekült – hitsorsosai mellett. A harmincas évek második felében megerősödött, majd Pétain marsall Francia Államában folyamatosan sulykolt démoni képről írta Jean-Paul Sartre a második világháború után: „Az antiszemitizmus mitikus jellege teszi lehetővé, hogy az antiszemita zsidóképében ellentmondásmentesen megférjen a zsidó tőkés és a zsidó szocialista, a zsidó imperialista és a zsidó bolsevik. A manicheus antiszemitizmus Zsidója ugyanis nem az eleven, érdekei szerint ésszerűen cselekvő zsidó, hanem a 'Gonosz szelleme', maga a 'Rossz akarat', akit egy metafizikai princípium hajt a rombolásra... Őtöle ered a Gonosz ezen a földön, minden, ami a társadalomban rossz (krízisek, háborúk, éhín-ségek, felfordulások és forradalmak) közvetlenül vagy közvetve neki tulajdo-níthatók.”¹⁴

Nehéz eldönteni, hogy a keresztény antijudaizmus politikailag manipulált, tovább élő hagyományából alakult-e ki az „idegen zsidó” fogalma, vagy a 20. szá-zad második évtizedében bizonyos társadalmi jelenségekből levont téves és rosszindulatú általánosítások hozták-e létre ezt a démoni figurát. A lényeg az, hogy gyökeret vert a köztudatban, miközben egyre kevesebb köze volt a valóság-hoz. Egy kortárs szociálpszichológus jól írja le a „kollektív rögeszme” kialakulá-sának folyamatát: „Az abszurd világösszeesküvés-ideológia, a kimerikus anti-szemitizmus vagy a manicheus antiszemita mitológia ugyanannak a jelenségnek

a megnevezése: egy olyan, totális világmagyarázatra igényt tartó világnézeté, amelyben a Zsidó társadalmi konstrukció, az Ellenség kollektív reprezentációja. Ez a Zsidó, aki az örök ellenség metaforája, sosem pusztítható el, bármi történeten is a valódi zsidókkal.”¹⁵

Érdeemes még idézni a filozófus véleményét is arról, hogy a harmincas években a megzavarodott és válságba jutott európai társadalmakban miképp azonosult az „idegen zsidó” alakja a „elpusztítandó Gonosszal”. „Az értelemvesztés traumatikus élmény, s ebben a helyzetben elkeseredett szükséglet támad új bizonyosságok iránt. Az európai totalitáriánus mozgalmak ilyen új bizonyosságokat kínáltak. A bizonyosságok kínálatához tartozott, hogy a totalitáriánus mozgalmak diabolizálták az idegent. A náciizmus a zsidókat diabolizálta mint ősi, reprezentatív idegeneket, akiket fizikailag meg kell semmisíteni, a bolsevizmus pedig az osztályidegen elemeket diabolizálta mint természetes ellenségeket, akiket a Gulág szigetvilágban kell izolálni és kiirtani. Hogy a totalitáriánus pártok miképpen tudták megragadni a hatalmat, hogy az emberek hogyan engedelmeskedhettek ezeknek a hatalmaknak, az teljes egészében sohasem magyarázható meg. Az ilyen történésekhez nem lehet elegendő okot találni. Az egyik pszichológiai motívum azonban mindenképpen a feszültség, amely a modern normák és az idegenekkel szemben hagyományos bizalmatlanság között fakadt. A feszültségből kisülő torz energiák rombolók... A jelenkori fundamentalista identitásképzés jellemzői a következőképpen foglalhatók össze: ha egy csoport ellenségességet táplál az idegenekkel szemben, ezt megelőzően rendszerint először a másság, az idegenség érzése jön létre, majd kialakulnak az ellentétek s végül mindez kiéleződve ellenségességbe torkollik.”¹⁶

Hitler és a német nemzetiszocialisták tisztában voltak azzal, hogy Európában a legerősebb előítéletek az „idegen zsidók” elleni irányulnak. Őket azok az államok sem igen vették a védelmükbe, melyeknek a polgárai voltak. A „hontalanok” legfőljebb a feloszlás előtt álló Népszövetség erőtlen pártfogására számíthatnak, ezért elsőnek őket állították a célkeresztjükbe. Ismeretes, hogy az 1938. novemberi „Kristályéjszaka” előzményeként Németország szeptemberben több mint tízezer lengyel állampolgárságú zsidót kiutasított a területéről, akiket azután Lengyelország sem volt hajlandó befogadni, és heteket töltöttek, kétségbeejtő viszonyok között a két ország között, „a senki földjén”. (Ezt megelőzően 1938 nyarán, az Anschluss után Ausztriából elüldözött zsidók szenvedtek hetekig egy dunai szigeten, majd hónapokig uszályokon, mert sem Csehszlovákia, sem Magyarország nem engedte, hogy a területére lépjenek. Végül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter közbenjárása tette lehetővé emigrációjukat.) A második világháború kitörése után a Wehrmacht által megszállt országok, így Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Szerbia és Görögország is kiadta a náciknak az odamenekült „idegen zsidókat”. De a „szövetségesek”, Olaszország, Románia, Bulgária, Szlovákia, Horvátország sem kegyelmezett az „idegeneknek”, sőt még Svédország sem mentette meg az összes odamenekült külföldi zsidó életét. Az, hogy Magyarország nem védte meg

a külföldieket, akik nem tudták idejében elhagyni a területét, ezek után senkit sem lephet meg. A külföldiek vagy a kétes állampolgárságúak sorsa 1939 szeptemberétől meg volt pecsételve, csak az állampolgársággal rendelkező, beilleszkedett zsidók sorsa tért el az egyes országokban.

A német nemzetiszocialisták antiszemita politikája nem véletlenül tűzte ki azt a célt, hogy az európai zsidóságot a tömeges megsemmisítésüket megelőzően megfossa állampolgárságától, majd kitelepítse, vándorlásra kényszerítse és gettókba zsúfolja össze. A náci ezt az „akcióprogramot” először a megszállt Lengyelországban, Ukrajnában és a balti államokban valósították meg. Az előbb a munkájuktól megfosztott és hontalanná tett és majd a lakóhelyükről elűzött, éheztetett és fertőző betegségektől tizedelt tömeg tagjai az állami kényszer hatására egyre inkább hasonlónak váltak ahhoz a többségi társadalom tudatában élő, félelmetes és ellenséges, gyerekrabló Ahasverushoz. Őt a középkori legenda szerint Krisztus a Golgotára menet megátkozta, örök bolyongásra ítélte, és anyák ijesztgették vele a gyerekeiket.

Ezt a démoni zsidót Erdélyi József is megörökítette *Ahasvér és a varázsfurulyás* című költeményében, melyből elég, ha egy versszakot idézünk:

„Tagadta Mózes, Illést, a sötétben
bujdosó Jézust nem fogadta be, bolyongott hazátlan,
ment, amerre hívta
az arany sárgaszemű ördöge,
ígérve néki a házat és hazát,
hatalmat népek-nemzetek fölött,
és az arany világhatalma által szenvedés nélküli örömet...”¹⁷

1938 és 1944 között a magyarországi törvényeknek az volt a céljuk, hogy felszámolják mindazokat az eredményeket, melyet az izraeliták az emancipációs törvény, azaz 1867 óta elértek. Bírálói a zsidó asszimilációval hozták összefüggésbe a kapitalista fejlődés összes negatívumát, amit a zsidók jogtalanul felhalmozott vagyonának kisajátításával, társadalmi pozícióiktól való megfosztással kívántak orvosolni. Nagyszabású és indokolt, de végül soha nem valósult társadalmi reformokat helyeztek kilátásba. Ezeknek hívei, köztük a „népi írók” figyelmen kívül hagyták a tény, hogy az intézményesült, és szüntelenül tovább hajtott diszkrimináció, a kikényszerített disszimiláció egyetlen társadalmi problémát sem old meg, csak kárt okoz, és megsemmisítésre ítélt zsidó tömegeket „állít elő”.

Magyarországon a képviselőházban testesült meg „nemzeti közvélemény”, vagyis az 1939. május 25-én és 26-án, már az új törvény alapján megtartott általános és titkos választáson mandátumhoz jutott képviselők többségének véleményét fejezte ki. Mivel a választásra a második zsidótörvény (az 1939: IV. tc) elfogadása után került sor, amit a kormánypárt és ellenzéke (az alig öt mandátummal rendelkező szociáldemokraták kivételével) támogatott, nem meglepő,

hogy a parlamentben általános támogatást élvezett az „idegenrendészeti intézkedésként” elfogadott, és 1941 augusztusában végrehajtott kőrösmezei deportálás. Ennek során mintegy húszezer idegen és kétes állampolgárságú zsidót „tettek át” a magyar hatóságok a németek által megszállt Galíciába, ahol az SS és ukrán milicisták Kamenyec-Podolszkban és környékén meggyilkolták őket.

A képviselők felfogására jellemző, hogy mivel a deportálást nem sikerült a tervek szerint teljesen végrehajtani, és az idegen és kétes állampolgárságú zsidók maradványát az ország belsejében internálták, emiatt a belügyminiszternek, Keresztes-Fischer Ferencnek mentegetőznie kellett, szembe kellett néznie a nyilasok interpellációival. A képviselőházi napló megörökítette a „nemzeti közvélemény” reakcióját a belügyminiszter beszámolójára, aki 1941. november 26-án az országgyűlés nyilvánossága előtt, ő vállalta magára a történeteket.

„VITÉZ KERESZTES-FISCHER BELÜGYMINISZTER: Amikor csapataink Galíciában annyira előrenyomultak, hogy oda már zsidókat ki lehetett vinni, én elrendeltem, hogy a galíciai kiutasított zsidókat, akiknek kiutasítását nem lehetett foganatosítani, mert az oroszok nem engedték, vigyék vissza a szülőföldjükre. (*Élénk helyeslés jobb felől:* MARÓTHY KÁROLY: A leghelyesebb lett volna be nem engedni őket! – *Zaj.*)

ELNÖK: Maróthy képviselő urat kérem, ne méltóztassék közbeszólni.

VITÉZ KERESZTES-FISCHER BELÜGYMINISZTER: Ennek az intézkedésnek következtében megközelítőleg 20 000 ilyen zsidót vittek ki Galíciába. (*Éljenezés jobb felől.*) Ez az akció még folyamatban volt, amikor a német katonai hatóságok a katonai közigazgatást ezen a galíciai területen átvették, és rögtön az első napon megmondták, hogy több zsidót pedig nem eresztenek be. (*Zaj és derűlttség jobb felől.*) Megkíséréltem a tárgyalás útjára lépni velük, hogy ezt az elhatározásukat megváltoztassam, de ez nem sikerült. Ennek következtében minden befolyás nélkül kénytelen voltam intézkedni, hogy a már útnak indított transzportok visszahozassanak. Ez a története ennek a 75 zsidónak, akinek a vissza hozatalát megint olyan módon tünteti fel a képviselő úr, mintha ebben illetéktelen befolyások és a hatóságok megbízhatatlansága játszott volna szerepet. (*Zaj és ellentmondások a szélsőbaloldalon.*) Ezek mind olyan tünetek, amelyek arra mutatnak, hogy a nyilaskeresztes párt az országot ilyen módon akarja destruálni, más szóval ily módon akarja forradalmasítani.”

A Képviselőházi Napló szerint Keresztes-Fischer Ferenc ezekkel a mondatokkal reagált a parlamentben az 1941. november 26-ai ülésen Budinszky László képviselő interpellációjára. A nyilasok nem azért bírálták a belügyminisztert, mert a magyar rendőrség közegei 1941. július második felében mintegy 20 000 „hontalannak” minősített zsidót, férfiakat és nőket, gyermekeket és öregeket küldtek a halálba, hanem azért, mert 75 zsidót visszaengedtek a határról. Erről a sajtó hallgatott, a nyilas képviselők a KEOKH-ban dolgozó híveiktől, talán magától Pásztóy Ámontól, az idegenrendészeti hatóság vezetőjétől értesültek a sorsukról. Keresztes-Fischer, amikor kérdőre vonták, taktikusan válaszolt. Magára vállalta a deportálást, amiért valójában nem is őt terhelte az elsődleges

felelősség. Megindokolta azt, amit nem tagadhatott, és szembeszállt a nyilasokkal, akik szerencsére nem ismerték a pontos adatokat. Ma már tudjuk, hogy 1941. augusztus végén jóval több, kb. 2000 „hontalannak” minősített zsidó, a kiutasítandók „harmadik hulláma” maradt az országban 1944-ig. Ebben nagy szerepet játszott Slachta Margit és a lengyel menekülteket segítő Szapáry Erzsébet grófnő körösmezei látogatása, majd diszkrét közbenjárása Horthy Miklós kormányzónál.

Ebből a mai ésszel felfoghatatlan 1941. november végi közjátékból is kitűnik, hogy a belügyminiszter, aki egyben a miniszterelnök helyettese is volt, védekezésre kényszerült az őt sarokba szorító, a „zsidókérdésben” folyamatosan hisztérikus légkört gerjesztő nyilas és a velük szimpatizáló kormánypárti képviselőkkel, a parlament túlnyomó többségével szemben, mely a „nemzeti közvélemény” nevében lépett fel.

Végül érdemes kitérni a Sajtókamara vezetőinek, Kolosváry-Borcsa Mihály elnöknek és Gáspár Jenő főtítkárnak a népbírói perére is. Előbbi 1945. október 16-án óta volt előzetes letartóztatásban, miután az amerikai hatóságok kiadták a politikai rendőrségnek. Vádiratának indoklása szerint: „ha van valaki, aki a 'magyar sajtó legnagyobb kártevője' elnevezést megérdemli, akkor az kétségtelenül Kolosváry-Borcsa Mihály. Szerepe az utolsó huszonöt év sajtójának történetében jelentősebb, mint a náciizmus bármely magyar bértollnokáé. Szerkesztői és újságírói tevékenységével ő is terjesztője volt a náci mótelynek, de ugyanakkor mint sajtókamarai elnök és később sajtókormánybiztos a kellő hatalommal is rendelkezett ahhoz, hogy a demokratikus magyar sajtót béklyóba szorítsa és végül teljesen elnémítsa. Mint a hitlerizmus rajongója és a faji gyűlölet megszállottja, 'életművének' betetőzését látta abban, hogy a hatalom jogászai eszközeinek felhasználásával a szabadság és a humánus minden megnyilatkozását elfojtsa, s a baloldali sajtót tökéletesen megsemmisítse...” „Kolosváry-Borcsa Mihály egész újságírói gárdájával a hitlerizmus lelkes kiszolgálója lett. Hangjának élességével túlmélt a mindenkori kormányok intencióin.” Az Országos Magyar Sajtókamara „a gyűlöletből született, és ebből gyűlöletből felépülő testületből sugárzott szét az a szellem, mely a magyar sajtót megmételezte és a náciizmus csatlósává tette”.¹⁸

A Népbírói, ahogy más vádlottak esetekben is, Kolosváry-Borcsa esetében is a német megszállás, 1944. március 19-e utáni szerepvállalására koncentrált. Bár a vádirat nagy számban tartalmazott előzőleg publikált, szélsőségesen náci szellemiségű idézeteket, főként *Függetlenség* című lapjából, fő bűnéül róta fel, hogy április 17-én Sztójay Dömének „pro domo” feljegyzést írt a magyar sajtó „teljes zsidótlánításáról”. A miniszterelnök megbízásából „sajtókormánybiztos” lett, és a könyvnapon demonstratíven megsemmisítette zsidó szerzők könyveit, ahogy ezt a filmhíradó is megörökítette. Szeptemberben leváltották tisztségéből, ezután, október 12-én a „Nemzeti Szövetség” delegációjának tagjaként fellekereste Lakatos Géza miniszterelnököt, hogy rábírja a háború folytatására. Majd Szálasi újra kinevezte „sajtókormánybiztosnak”, és lapját, a *Függetlenség* – *Heti*

Újságot repülőgépről szórták szét az ostromlott Budapest fölött. 1946 novemberében a Népbíróságok Országos Tanácsa mint háborús főbűnöst golyó általi halálra ítélte és december végén kivégezték.

Gáspár Jenő, az OMS igazgató-főtítkára ellen az volt a legfőbb, bizonyított vád, hogy a német megszállás után, 1944 áprilisában kiadta a politikai rendőrség számára ötvennégy zsidó újságíró névsorát, akik közül a Gestapo harmincötöt elhurcolt. Ő tette rá a listára Farkas Istvánt, a Singer és Wolfner kiadó vezérigazgatóját, a nagyszerű festőművészt, akit azért küldött Auschwitzba, hogy elfoglalhassa a pozícióját, miután előzőleg megzsarolta. Gáspár, aki a Petőfi Társaság titkára is volt, és a harmincas években verseskötetei is megjelentek, így védekezett a Népbíróság előtt: „Lelkemet bűn nem terheli. A korszellem és a kormánynak népellenes ténykedései, rendeletei, a törvények olyan bilincset raktak rám, amelyeket magamról lerázni, magamat azok alól felszabadítani nem tudtam.”¹⁹

Gáspárt a NOT tízévi börtönre ítélte. 1955-ben szabadult és 1964-ben meghalt.

JEGYZETEK

- 1 Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp., 2017, Wolters Kluwer Kft.
- 2 Buzinkay Géza: i. m. 382–383.
- 3 Idézi Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála. Bp., 2006, Noran, 72–73.
- 4 Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25.–1946 március 9. Szekér Nóra bevezető tanulmányával. Budapest–Pécs, 2021, ABTL–Kronosz.
- 5 Kolosváry-Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma. Bevezető tanulmány. Bp., 1943, Stádium, 72.
- 6 *Magyar Sajtó*, 3. szám, 1940. március 14.
- 7 Lásd erről Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, sajtója. Bp., 2013, MTA BZK TTI – Osiris.
- 8 Erős Ferenc: Analitikus szociálpszichológia. Bp., 2001, Új Mandátum, 228.
- 9 Lásd Walter Hofer: Der Nationalsozialismus. Frankfurt a. M., 1957, Fischer Bücherei, 281.
- 10 Ernst Simmel 1946-ban megjelent, híres antiszemitizmus-tanulmányát idézi Agora Zsuzsanna: *A náciizmus történeti pszichológiája*. Pécs, 2020, Kronosz, 57.
- 11 Zsindely Ferenc: i. m. 191.
- 12 Zsindely: i. m. 193.
- 13 Zsindely Ferenc: i. m. 543.
- 14 Jean-Paul Sartre: *Elmélkedések a zsidókérdésről*. Budapest, 2003, Göncöl kiadó, 29.
- 15 David Norman Smith: The Social Construction of Enemies: Jews and the Representation of Evil in *Sociological Theory*, 14 (1996. nov. 3.), 233.
- 16 Heller Ágnes: Az Idegen. Bp., 1997, Múlt és Jövő, 75–76.
- 17 Erdélyi József: *Emlék*. Bp., 1944, Magyar Élet kiadása, 465–466.
- 18 BFL VII. 5. e. 1949.
- 19 BFL XXV. 1. e. 1945. 277.